

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
ИРКУТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

БУРЯАД ХЭЛЭН

(БУРЯАД ХЭЛЭЛГЫН ЗҮЙЛНҮҮДЭЙ ШҮҮЛБЭРИНҮҮД)

Методическа заабаринууд

**Иркутск
2002**

Печатается по решению научно-методического совета
Иркутского государственного университета

Предназначены для студентов I – IV курсов
бурятского филологического отделения

Составители к.ф.н. В.И. Семенова, к.ф.н. Т.Б. Тагарова

Рецензент к.ф.н. С.Г. Осорова, доцент БГУ

Оршол

Тус методическэ заабари соо буряад хэлэнэй абяануудай ба грамматическа шүүлбэри хэхэ дүримүүд үгтэнхэй. Тиихэдээ шүүлбэрийн янза бүхэн жэшээнүүдтэй байха. Энэ буряад хэлэ шэнжэлгэдэ оюутанда туһа болохо гэхэн зорилготой дэбтэр. Гол дүримүүдые найн хадуужа абахын тула дадалгын хүдэлмэри хэхэ гэжэ хараалагдана. Үгтэһэн материал иимэ гуримаар табигданхай: түрүүн шүүлбэри яагаад хэхэб гэжэ заагдана, тиигээд жэшээнүүд бэшэгдэд, тэдэниие шүүлбэрилхэ арга тодорхойлогдоно. Энэ хүдэлмэри мүнөөнэй буряад хэлэ шэнжэлгэ дээрэ үндэһэлжэ, эгээл түрүүшын иимэ хэлбэрийн согсолбори болоно. Ямар бэ даа нэмэри зүйл оруулха тухай гү, али ондоо зарим һанамжануудаа тус дэбтэр зохёогшодто хандуулхада болоно.

ФОНЕТИЧЕСКЭ ШҮҮЛБЭРИ

Фонетическэ шүүлбэри хэхэдээ, түрүүн үгэ дүримэй ёһоор, һүүлдэнь тэбхэр хаалта соо үгүүлбэриень бэшэхэ.

Фонетическэ шүүлбэри иимэ гуримаар хэгдэнэ:

1. үенүүдэй тоо, нээмэл, хаамал үенүүдэй тоо тодорхойлхо;
2. аялган үзэгүүдэй тоо;
3. хашалган үзэгүүдэй тоо;
4. аялган абяануудай тоо;
5. хашалган абяануудай тоо;
6. бүхы үзэгүүдэй тоо;
7. бүхы абяануудай тоо;
8. абяан бүхэнэй характеристикэ.

Аялган абяануудай характеристикэ:

1. бии болохо газараараа, һууряараа (хэлэнэй үзүүрэй, хэлэнэй дундуурхи ба хэлэнэй узуурай);
2. бии болохо аргаараа – хэлэнэй ехэ бага үргэлгын зэргээр (дээдэ үргэлгын, дунда үргэлгын ба доодо үргэлгын);
3. аманай ехэ багаар нээгдэхээрээ (уужам, уйтан);
4. уралай хабаадалгаараа (уралай, уралай бэшэ);
5. үгүүлгээрээ (монофтонг / түргэн, удаан / дифтонг).

Хашалган абяануудай характеристикэ:

1. бии болохо газараараа (уралай, хэлэнэй урдуурхи, хойгуурхи, дундуурхи, бахалуурай);

2. бии болохо аргаараа (хабшамал, забһарай / тэһэрдэг, ходорхой, дорьбододог; эшхэрдэг, шииганадаг; увулярна);
3. дуунай хабаадалгаараа (сонорно, шууяатай; хонгёо, бүдэхи);
4. нэмэлтэ хабаадалгаараа – тангалайда үргэлсэһөө (хатуу, зөөлэн);
5. фонематическа талаһаа (шанга, һула; һамарай, аманай).

ЖЭШЭЭНЬ:

Үелхэтэйгээшье

- [үйэлхэтэ(и)гэшиэ] – 6 үе: ү–јэл–хэ–тэй–гээш–јэ
 4 нээмэл үе: ү-, -хэ-, -тэ(и)-, -йэ
 2 хаамал үе: -йэл-, -гэш-
 7 аялган үзэг, 6 хашалган үзэг,
 6 аялган абьян, 7 хашалган абьян,
 бултадаа 14 үзэг, 13 абьян.
- [ү] – аялган, хэлэнэй үзүүрэй, дээдэ үргэлгын, уралай, уйтан, түргэн монофтонг.
- [ј] – хашалган, хэлэнэй дундуурхи, сонорно, зөөлэн, һула.
- [э] – аялган, хэлэнэй үзүүрэй, дунда үргэлгын, уралай бэшэ, уужам, түргэн монофтонг.
- [л] – хашалган, хэлэнэй үзүүрэй, хабшамал, ходорхой, сонорно, хатуу, һула.
- [х] – хашалган, хэлэнэй узуурай, забһарай, шууяатай, бүдэхи, хатуу, шанга.
- [э] – аялган, хэлэнэй үзүүрэй, дунда үргэлгын, уралай бэшэ, уужам, түргэн монофтонг.
- [т] – хашалган, хэлэнэй үзүүрэй, хабшамал, тэһэрдэг, шууяатай, бүдэхи, хатуу, шанга.
- [э] – аялган, хэлэнэй үзүүрэй, дунда үргэлгын, уралай бэшэ, уужам, удаан монофтонг.
- [г] – хашалган, хэлэнэй узуурай, хабшамал, шууяатай, хонгёо, хатуу, һула.
- [э] – аялган, хэлэнэй үзүүрэй, дунда үргэлгын, уралай бэшэ, уужам, удаан монофтонг.
- [ш] – хашалган, хэлэнэй үзүүрэй, забһарай, шииганадаг, шууяатай, бүдэхи, хатуу, шанга.
- [э] – аялган, хэлэнэй үзүүрэй, дунда үргэлгын, уралай бэшэ, түргэн монофтонг.

Ганга

- [гангга] – 2 үе: ганг – га, 1 хаамал үе, 1 нээмэл үе,
 2 аялган үзэг, 3 хашалган үзэг,
 2 аялган абьян, 3 хашалган абьян,
 бултадаа 5 үзэг, 5 абьян.
- [г] – хашалган, хэлэнэй узуурай, хабшамал, увулярна, шууяатай, хонгёо, хатуу, һула.
- [а] – аялган, хэлэнэй узуурай, доодо үргэлгын, уралай бэшэ, уужам, түргэн монофтонг.

[нҮ] – хашалган, хэлэнэй узуурай, увулярна, хабшамал, хамарай, сонорно, хатуу, һула.

[Ү] – хашалган, хэлэнэй узуурай, увулярна, шууяатай, хонгёо, хатуу, һула.

[а] – аялган, хэлэнэй узуурай, доодо үргэлгын, уралай бэшэ, уужам, түргэн монофтонг.

ҮГЫН БҮРИДЭЛӨӨР ШҮҮЛБЭРИ

Үгын морфемнэ шүүлбэри

Үгын бүридэлэй шүүлбэри – үгын түхэлэй хубинуудые илгажа, тэдэнэй хоорондохи харилсаа ба үүргэ ойлгохо гэхэн зорилготой. Тиихэдэ иимэ хэдэн асуудал шийдэгдэнэ:

1. Үгтэһэн үгын морф бүри хойно хойноһоонь илгагдана;
2. Ямар морфемын вариант, алломорф бэ, гэжэ тодорхойлогдоно;
3. Энэ морфемын удхын ба гаргалгын онсо шэнжэ тодорхойлогдоно.

Үгэ гү, али түхэл бии болгодог аффикснуудые тодо илгаруулха ёһотой. Ямаршые үгые үгын бүридэлөөр шүүлбэрилжэ болохо. Энэ шүүлбэри Ц.Ц. Цыдыповой «Буряад хэлэнэй морфологи», 1988 оной мүн У-Ж.Ш. Дондуковой «Словообразование монгольских языков», 1993 оной номуудай ёһоор дахан хэгдэнхэй.

1. Үгын һууриин морф илгах.
2. һууринь анхан гү, али гараһан гү, гэжэ илгах; гараһан һуури сооһоонь түхэл бии болгодог, үгэ бии болгодог аффикс илгах, ямар морфемэб, удхыеньтодорхойлхо.
3. Анхан һууринь саашаа хубаагдахаар гү, гэжэ тодорхойлхо, түүхын үндэһэ гү, али сүлөө үндэһэ илгах.
4. Үгын бүридэлые схемээр зураглан харуулха.

ЖЭШЭЭНЬ:

Аба сагаагшанайнгаа дал заһаа.

1. **Сагаагшан** – гараһан һуури;
2. **–шан** – суффикс, эмэ үхэрые гү, али үнээ зүһөөрнь нэрлэһые тэмдэглэнэ; шэнэ үгэ бии болгоно гү, али анхан һуури;
3. **–сагаа** – үндэһэн, үнгэ зүһэ нэрлэнэ;
4. **–са** – түүхын үндэһэн;
5. **–гаа** – түүхын суффикс (эндэ иимэ үгэнүүдтэй сасуулхада болоно: я – гаа, но – гоо, сэ – гээ);
6. **–ай** – хамаанай падежэй залгалта, *сагаагшан дал* гэжэ хоёр үгын хоорондохи харилсаа харуулна;
7. **–нгаа** – өөртэ хамаадалай залгалта, *сагаагшан абада* хамаатай гэжэ харуулна.

Үгэ бии бололгын шүүлбэри

Юүмэнэй нэрэ

1. Үгтэһэн үгэ ямар һууриһаа гаранаб гэжэ элирүүлхэ.

Жэшээнэ:

Таряан – тари (анхан һуури)

2. Анхан һууридань ямар фонетическэ хубилалта болоноб, гэжэ тэмдэглэхэ.

Эндэ: *тари* гэжэ үгын –и аялган унана.

3. Үгэ бии болгоһон суффикс тэмдэглэхэ:

Эндэ: -аан суффикс үйлын үрэ тэмдэглэһэн юумэнэй нэрэ гаргадаг суффикс.

4. Морфологическа аргаар үгэ бии бололго.

Глагол

ЖЭШЭЭНЬ:

Хүнүүд ехэнхидээ ыльгэрнүүдэй гол удхые арайхан дамжуулдаг байгаа.

1. *Дамжуулдаг* – дамжадаг

Эдэ хоёр глаголнуудай дамжадаг гэжэ бодото залогто байһан түхэл үндэһэлһэн үгэ гэжэ тоологдоно.

2. Үгэ бии болгодог –уул суффикс идхәһан залогой удхатай, нэгэ юумэнинь (идхан үйлэдэгшэ, грамматическа нэрлүүлэгшэ) нүгөөдэ юумээр (мүн лэ үйлэдэгшөөр, үнэхөөрөө үйлэ дүүргэгшөөр, грамматическа нэмэлтээр) үйлэ дүүргүүлнэ.

3. Морфологическа аргаар үгэ бии бололго.

Морфологическа шүүлбэри

Юмэнэй нэрын морфологическа шүүлбэри

1. Анхан һууринь.

2. Юрын нэрэ гү, али тусхайта гү?

3. Хүниие тэмдэглэһэн гү, али хүн бэшэ юумэ тэмдэглэһэн гү?

4. Нэгэнэй тоодо байна гү, али олоной тоодо байна гү?

5. Ямар падеждэ байнаб?

6. Хамаадалтай гү, али үгы гү? өөртэ хамаадалтай гү, али нюурта хамаадалтай гү? Ямар нюурта хамаадалтайб?

7. Мэдүүлэл соо ямар гэшүүн бэ?

ЖЭШЭЭНЬ:

Би дайнай урда колхоздо шубуушанаар хүдэлһэн хүнби.

Дайнай - юумэнэй нэрэ, анхан һуури – *дайн*, юрын, хүн бэшэ юумэн, нэгэнэй тоо, хамаанай падеж, дайнай урда – сагай ушарлагша.

Колхоздо - юумэнэй нэрэ, анхан һуури – *колхоз*, юрын, хүн бэшэ юумэн, нэгэнэй тоо, зүгэй падеж, ушарлагша.

Шубуушанаар - юумэнэй нэрэ, анхан һуури – *шубуун*, юрын, хүн, нэгэнэй тоо, зэбсэгэй падеж, нэмэлтэ.

Хүнби - юумэнэй нэрэ, анхан һуури – *хүн*, нэгэнэй тоо, нэрын падеж, нэгэдэхи ганса нюур, хэлэгшэ.

Морфемнэ шүүлбэри хэгты:

Шубуушанаар

Глаголой морфологическа шүүлбэри

1. Анхан һууринь (2-дохи нюурта нэгэнэй тоодо хандаһан түхэл).

2. Амяараа глагол гү, али суг глагол гү?

Амяараа глагол:

I. Залог (сэхэ, идхаһан, хүлээгдэһэн, һөөргэтэһэн, хамтадхаһан, угталдуулан).

II. Түхэл:

1) Хандаһан түхэл (1-дэхи, 2-дохи, 3-дахи нюур; ганса, олон нюур).

2) Мэдүүлһэн түхэл (мүнөө, үнгэржэ байһан, үнгэрһэн, ерээдүй саг);

3) Причастна түхэл (сагай: үнгэрһэн, үни үнгэрһэн, ерээдүй сагай; түлэбэй: дабтаһан, шэнжын, ходото; модальна, аргын, таарамжын, диатезальна: хүлээгдэһэн);

4) Деепричастна түхэл (түлэбэй: илгаһан, холбоһон, ниилэһэн, үргэлжэлһэн, эсэслэһэн, зорилгын; ушарлалай: болзоогой, уридшалһан, хизаарлаһан, шалтаганай, зуурандын, шэлэһэн, аргын, зэргын, яаралгын);

5) Жэжэ түлэб (гэнтэ бололго, нэгэ жэгдэ дабтаса, түргэдхэн дабтаса, һуладхалга).

Суг глагол:

1. Суг глаголой янзанууд (түлэбэй, сагай, модальна, диатезальна);

2. Түлэбүүд (дүүрэхэн, үргэлжэлһэн, дабтаһан, потенциальна).

ЖЭШЭЭНЬ:

Тэдэнэй газраа гарахадань, хүбэн шэнги бамбагар зөөлэхэн саһан орожо байба.

Гарахадань – глагол, амяараа, анхан һуури –гара–, сэхэ залог, причастна түхэл, ерээдүй сагай, зүгэй падеж, 3 нюурта хамаадал, оборот, сагай ушарлагша.

Орожо байба – глагол, суг, түлэбэй, үргэлжэлһэн, хэлэгшэ.

Морфемнэ шүүлбэри хэгты:

Гарахадань

Тэмдэгэй нэрын морфологическа шүүлбэри

1. Анхан һууринь.

2. Шанарта гү, али харилсаата гү?

3. Шанарай зэргэ (юрын, дутуулһан, үлүүлһэн).
4. Юумэтүүлһэн тэмдэгэй нэрын зохилдол ба хамаадал.
5. Мэдүүлэл соохи үүргэнь.

ЖЭШЭЭНЬ:

Үнгын сэсэг нэмэрһэн үргэн хүхэ нугада тоһомо шаргал зүгынүүд тойрон эрьен ниидэнэ.

Үргэн – тэмдэгэй нэрэ, анхан һуури – *үргэн*, шанарта, юрын, элирхэйлэгшэ.

Тоһомо – тэмдэгэй нэрэ, анхан һуури – *тоһон*, харилсаата, элирхэйлэгшэ.

Морфемнэ шүүлбэри:

Тоһомо

Тоогой нэрын морфологическа шүүлбэри

1. Анхан һууринь.
2. Тоогой нэрын илгарал (тоолоһон, тодо бэшээр тоолоһон, бутархай, суглуулһан, баглуулһан, дугаарлаһан, хубаарилһан).
3. Юрын гү, али бүридэлтэ гү?
4. Зохилдол.
5. Хамаадал.
6. Мэдүүлэл соохи синтаксическа үүргэнь.

ЖЭШЭЭНЬ:

Январин хорин табанда бидэ арбуулаараа экзамен баринабди.

Хорин табанда – тоогой нэрэ, анхан һууринь – хорин табан, тоолоһон, бүридэлтэ, зүгэй падеж, сагай ушарлагша.

Арбуулаараа – тоогой нэрэ, анхан һуури – арбан, саглуулһан, юрын, зэбсэгэй падеж, өөртэ хамаадал, нэмэлтэ.

Морфемнэ шүүлбэри хэхэ:

Арбуулаараа

Түлөөнэй үгын морфологическа шүүлбэри

1. Анхан һууринь.
2. Түлөөнэй үгын илгарал (нюурай, һөөргэтэһэн, зааһан, асууһан, хамталһан, тодо бэшэ, илгаһан, үйлэдэлгын).
3. Зохилдол.
4. Хамаадал.
5. Найралдал.
6. Мэдүүлэл соохи үүргэнь.

ЖЭШЭЭНЬ:

Энэтнай танай аймагай бишуу.

Энэтнай – түлөөнэй үгэ, анхан һууринь – энэ, зааһан, нэрын падеж, 2 олон нюурта хамаадал, нэрлүүлэгшэ.

Танай – түлөөнэй үгэ, анхан һуури – та, 2-дохи олон нюурай, хамаанай падеж, элирхэйлэгшэ.

Морфемнэ шүүлбэри:

Энэтнай

Наречиин морфологическа шүүлбэри

1. Анхан һуури.
2. Наречиин илгарал (аргын, шалтагаанай, хэмжээгэй, зорилгын, сагай, байрын, предикативна, тоогой).
3. Наречиин гарбал (ямар хэлэлгын хубиһаа, ямар суффиксын хүсөөр гү, али ямар падежэй, найралдалай түхэлдэ тогтошоһон бэ).
4. Синтаксическа үүргэнь.

ЖЭШЭЭНЬ:

Бага наһандаа нэгэ гайхаһан юумээ хожом болотор хүн бүхэн марта-даггүй ёһотой даа.

Хожом – наречи, анхан һуури – *хожом*, сагай, ушарлагша.

Ёһотой – наречи, анхан һуури – *ёһон*, предикативна, юумэнэй нэрэһээ гараа, *-той* суффиксын хүсөөр, хэлэгшэ.

Морфемнэ шүүлбэри:

Ёһотой

Дахуул үгын морфологическа шүүлбэри

1. Дахуул үгэ бодото байдалай ямар харилсаануудые харуулнаб (дайдын, сагай, үйлэдүүлгын, зорилгын, шалтагаанай, сасуулгын, дүтэрхы хэмжээгэй, түлөөлэлгын, арга боломжо хизаарлалгын).

ЖЭШЭЭНЬ:

Аадар доро зогсожо байхань тэсэшэгүй боложо, тэдэ дүтэхэнэ байһан модон тээшэ ошонод.

Доро – дахуул үгэ, дайдын.

Тээшэ – дахуул үгэ, дайдын, зүг шэг.

Түрүү үгын морфологическа шүүлбэри

1. Лексикализованно гү, али грамматикализованно гү?
2. Грамматикализованно түрүү үгын фонетическэ байгуулгань.

ЖЭШЭЭНЬ:

Уданишьегүй поездд гэб гэнтэ зог татажа, ушаргүй наярэн түерэн болобо.

Гэб – түрүү үгэ, граматикализованно, тодорхойлһон үгынгөө түрүүшын үе даган дууряана.

Зог – түрүү үгэ, лексикализованно.

Союзуудай морфологическа шүүлбэри

1. Союз гү, али союзна үгэ гү.
2. Ниилэлдэһэн союз гү (холбоһон, илгәһан, зүрилдэһэн, зэргэсэһэн, һубариһан), али дахалдаһан (үйлэдүүлэгшын, элирхэйлгын, сасуулгын, болзоогой, шалтагаанай, хойшолонгой).
3. Союзна үгэнүүд (үйлэдэгшын, үйлэдүүлэгшын, хэлэгшын, тоогой, сагай, байрын) харилсаа харуулна.

ЖЭШЭЭНЬ:

Харин би юундэшьеб хуби заяанай эрьесээр юм гү, али юугээр юм, мҮртэй мэргэжэлишье олоогүйб.

Харин – союз, зүрилдэһэн.

Гү, али – союз, илгәһан.

Директорынь ямар бэ, багшанарынь тиимэл даа.

Ямар бэ, тиимэ – союзна үгэ, хэлэгшын.

Частицануудай морфологическа шүүлбэри

1. Частицануудай илгарал (ньюурай, сагай, предикативна, өөрсэгүй, удхын сохилтын, модальна).
2. Модальна частицануудай илгарал (баталһан, буруушааһан, асууһан, маргалга, магадлалга, гайхалга, арга боломжо, болгоомжолго, тухайлалга, этигэжэ ядалга, болзоогой, хүсэлэлгэ).

ЖЭШЭЭНЬ:

Январь һарын ян гэмэ хүйтэндэ баабгайһаа жаргалтай амитан гэжэ Байгал шадар байха аабы даа.

Аабы – частица, модальна, гайхалга.

Даа – Частица, модальна, баталһан.

Харыш даа, энэ халиһандам: карандашааршье, бэхээршье, будагааршье нэрээ табяа мухайгаар, мииншье зураа гамгүйгөөр.

-и – частица, ньюурай, 2-дохи ганса.

Даа – частица, модальна, баталһан.

-м – частица, ньюурай, 1-дэхи ганса.

-шье – частица, өөрсэгүйн.

Дууряаһан үгэнүүдэй морфологическа шүүлбэри

1. Дууряаһан үгэнүүдэй илгаралынь (хүнэй ба амитанай гаргаһан абяануудые дууряаха, хүнэй ажаябуулга сооһоо гаргаһан абяануудые дууряаһан үгэнүүд.

ЖЭШЭЭНЬ:

Зоной дундуур хабир-шэбир дуугаралдаан дуулдана.

хабир-шэбир – хүнэй гаргаһан абяа дууряаһан үгэ.

Аян замдаа зориһон түрүүшын галуудай гаан-гуун, гаан-гуун гэхэн гангина-ан минии сээжэ зүрхые эжэгүй шэмиэрүүлдэг.

Гаан-гуун – дууряаһан үгэ, амитанай гаргаһан абяа дууряана.

Междометийн морфологическа шүүлбэри

1. Сэдьхэлээ хүдэлэлгэдэ гү, али идхалгада гү, али мэдэрэлтэ хандаһан.
2. Сэдьхэлээ хүдэлэлгын илгарай алиининь бэ (халуун хүйтэниие, һэргылэлгэ, шаналал, ханал, гайхал, урмаа хухаралга, һэжэглэлгэ, сошолго, жэрхэлгэ, хороор баяралга, дураа гуталга, һэргылгэ).

ЖЭШЭЭНЬ:

Тюу, нэгэ жаахан гээгдэшөө байнаб!

Тюу – междомети, сэдьхэлээ хүдэлэлгын, дураа гуталга.

СИНТАКСИЧЕСКА ШҮҮЛБЭРИ

Синтаксическа шүүлбэри болбол холбуулалнуудай ба мэдүүлэлнүүдэй байгуулга, илгарал ба хэрэглэлгэ тодорхойлхо гэжэ зорилготой.

Холбуулал

1. Үгэнүүдэй грамматическа холбоон (ниилэлдэһэн; дахалдаһан: хүтэлбэри, шадарлал, тааралдал; тулалдаһан).
2. Холбуулалай байгуулга:
 - 1) Ниилэлдэһэн холбуулал:
 - а) эхир үгэнүүд
 - б) түрэл үгэнүүд
 - 2) Дахалдаһан холбуулал:
 - а) сүлөө холбуулал
 - б) хамтарһан холбуулал
 - в) лексикализованно холбуулал
 - г) грамматикализованно холбуулал.
 - 3) Сүлөө холбуулалай янзань (юумэнэй нэрын, тэмдэгэй нэрын, тогой нэрын, түлөөнэй үгын, глаголой, наречиин).
 - 4) Хамтарһан холбуулал (глаголой).
 - 5) Лексикализованно холбуулал (юрын нэрэ, тусхайта нэрэ, терминүүд, идиомонууд, бүридэлтэ тоогой нэрэнүүд, лексикализованно түрүү үгэнүүд).
 - 6) Грамматикализованно холбуулал (суг үгэнүүд, үүргэтүүлһэн холбуулалнууд).
 - 7) Суг үгэнүүд (глагольно, нэрэ-үйлын, дахуул, түрүү, дууряаһан суг үгэнүүд).
 - 8) Үүргэтүүлһэн холбуулалнууд (наречитэй, частицатай үүргэтүүлһэн холбуулалнууд).

ЖЭШЭЭНЬ:

Болдогтой солдогтой газараар бүдэрэн барин табарганабди.

Болдогтой солдогтой – ниилэлдэһэн холбуулал, эхир үгэнүүд.

Болдогтой солдогтой газараар – сүлөө холбуулал, юумэнэй нэрын; хүтэлбэри.

Бүдэрэн барин – ниилэлдэһэн холбуулал, эхир үгэнүүд.

Бүдэрэн барин табарганабди – сүлөө холбуулал, глаголой; шадарлал.

Газараар табарганабди – дахалдаһан холбуулал, хүтэлбэри, сүлөө холбуулал, үйлэ холбуулал (глаголой).

Хэлээ бүлюүдэхэ гээшэ муу үйлэ гэжэ тоологдодог.

Хэлээ бүлюүдэхэ – дахалдаһан, хүтэлбэри, лексикализованно холбуулал, идиоомо.

Муу үйлэ – сүлөө холбуулал, юумэнэй нэрын холбуулал, шадарлал.

Простой мэдүүлэл

1. Табиһан зорилгоороо янзань:

- 1) юрэ хөөрэхэн
- 2) баталһан
- 3) асууһан
- 4) идхahan.

2. Байгуулгань:

- Бүридэлөөрөө: а) хоёр бүридэмэл (нэрлүүлэгшэ хэлэгшэ хоёртой)
Б) нэгэ бүридэмэл (ганса шухала гэшүүнтэй)
В) дэлгэрэнгы (юрын гэшүүдтэй)
Г) хуряангы (шухала гэшүүдтэй)

3. Шухала гэшүүнийнь дутуу байһан талаһаа:

- 1) хүсэд мэдүүлэл
- 2) Дутуу мэдүүлэл

4. Нэгэ бүридэлтэ мэдүүлэл.

- 3) Тодо нюуртай
- 4) Тодо бэшэ нюуртай
- 5) Онсодхоһон нюуртай
- 6) Нюургүй
- 7) Нэрлэхэн
- 8) Үгэ – мэдүүлэл

5. Гэшүүдэйн шүүлбэри:

- 1) Шухала гэшүүд:

нэрлүүлэгшэ

хэлэгшэ

(нэрэ хэлэгшэ, үйлэ хэлэгшэ, бүридэмэл гү, али простой хэлэгшэ).

- 2) Юрын гэшүүд:

нэмэлтэ

элирхэйлэгшэ

ушарлагша

6. Тусгааралдаһан гэшүүд

1. Жиирэй тусгааралдаһан гэшүүд

- 1) Тусгаарлагдаһан хабсаргалта
- 2) Тусгаарлагдаһан элирхэйлэгшэ
- 3) Тусгаарлагдаһан нэмэлтэ
- 4) Тусгаарлагдаһан ушарлагша

2. Обородууд

- 1) Причастна оборот
- 2) Деепричастна оборот
- 3) Сасуулгын оборот

- 4) Өөрсэгүй оборот
- 5) Холилдоһон оборот
- 7. Түрэл гэшүүд
- 8. Мэдүүлэлэй гэшүүн болодоггүй үгэнүүд:
 - хандалга
 - оролто үгэ
 - междомети

ЖЭШЭЭНЬ:

Манай курсын студентнэр үбһэ сабиахаяа, таряа хуряахаяа, хартааб-ха малтахаяа хүдөө колхоз жэл бүри гарана.

- Энэ мэдүүлэл хадаа простой; баталһан; юрэ, хөөрэхэн; хоёр бүридэлтэ; дэлгэрэнгы; хүсэд; нэгэ түрэл ушарлагшануудтай.

Цэбүүдэй гүйжэ ошоод, Цэрэнэй мориень асаржа хажуудань уяжархёод, тэндэхээ гэртээ харижа нюур гараа угаажэ сэбэрлээд, унташаба ха.

- Простой мэдүүлэл, баталһан; хөөрэхэн; шангадхаагүй; хоёр бүридэлтэ, дэлгэрэнгы; хүсэд; 4 деепричастна обородтой.

Наһанайнгаа хани нүхэрые алдаха уйдхарые үзэбэшье, Анна Захаровна бээе шангаар барижа, уйдхарай хара һабарта бажуугдашоод, борсо мэтэ, хатажа ябадаггүй, хүбүүгээ хүмүүжүүлэн, эхын баяраар сэдхэлээ ханажа, зон нүхэдтээ нэгэн адли урматай хүхюу ябагша һэн.

- Простой мэдүүлэл, баталһан; хөөрэхэн; шангадхаагүй; хоёр бүридэлтэ; дэлгэрэнгы; хүсэд; 1 өөрсэгүйн, 1 сасуулһан, 1 причастна ба 4 деепричастна оборууд оронхой.

Тээд хэнэй тэрээнтэй нэгэ харгытай байһые хүбүүн үшөө хүсэд олоногүй, тиигээшье һаа «большевикууд», «улаантан», «партизаныуд» гэхэн үгэнүүд Дэлгэрэй сэдхэлдэ унтаршагүй түлишэ болоһон байгаа.

- Простой мэдүүлэл, баталһан; хөөрэхэн; шангадхаагүй; хоёр бүридэлтэ; дэлгэрэнгы; хүсэд; нэгэ түрэл нэмэлтэнүүдтэй.

Али Даржаа ахай ажсал хүдэлмэрингөө ашаг туһые ойлгохоёо болёод зүнтэглэжэ ябана гү, али Цэлхэй түрүүлэгшэ холые харадаг болобо гү?

- Простой мэдүүлэл, баталһан; асууһан; шангадхаагүй; хоёр бүридэлтэ; дэлгэрэнгы; хүсэд; Цэлхэй – юрын хабсаргалта.

Танай хүбүүн, минии зээ, Хэиэгтэмнай, Советскэ Союзай Герой болоо юм байна.

- Простой мэдүүлэл, баталһан; хөөрэхэн; шангадхаагүй; хоёр бүридэлтэ; дэлгэрэнгы; хүсэд; минии зээ, Хэиэгтэмнай – тусгааралдаһан хабсаргалта.

Баатарай морин жороо юм. Дугарай – хатаршал.

- Простой мэдүүлэл, баталһан; хөөрэхэн; шангадхаагүй; хоёр бүридэлтэ; дэлгэрэнгы; дутуу.

Сложно мэдүүлэл

- I. Союзтай сложно мэдүүлэл.

1. Ниилэлдэһэн сложно мэдүүлэл.
 - 1) Холбоһон сложно мэдүүлэл.
 - 2) Илгәһан сложно мэдүүлэл.
 - 3) Зүрилдэһэн сложно мэдүүлэл.
 - 4) Зэргэсэһэн сложно мэдүүлэл.
 - 5) һубариһан сложно мэдүүлэл.
2. Дахалдаһан сложно мэдүүлэл.
 - 1) Нэрлүүлэгшэ нүхэсэл мэдүүлэлтэй.
 - 2) Хэлэгшэ нүхэсэл мэдүүлэлтэй.
 - 3) Элирхэйлэгшэ нүхэсэл мэдүүлэлтэй.
 - 4) Нэмэлтэ нүхэсэл мэдүүлэлтэй.
 - 5) Ушарлагша нүхэсэл мэдүүлэлтэй.
 - а) аргын нүхэсэл мэдүүлэлтэй.
 - б) байрын нүхэсэл мэдүүлэлтэй.
 - в) сагай нүхэсэл мэдүүлэлтэй.
 - г) шалтагаанай нүхэсэл мэдүүлэлтэй.
 - д) хойшолонгын нүхэсэл мэдүүлэлтэй.
 - е) зорилгын нүхэсэл мэдүүлэлтэй.
 - ж) өөрсэгүйн нүхэсэл мэдүүлэлтэй.
 - з) болзоогой нүхэсэл мэдүүлэлтэй.
 - и) хэмжээнэй нүхэсэл мэдүүлэлтэй.
 - 6) Хэдэн нүхэсэл мэдүүлэлтэй.

II. Союзгүй сложно мэдүүлэл.

1. Нэгэдэхи бүлэгэй союзгүй сложно мэдүүлэлнүүд удхаараа үйлэнүүдэй:
 - а) нэгэ доро болоһые,
 - б) һубарин болоһые,
 - в) зүрилдэн болоһые,
 - г) сасуулһан адлидхагдаһые харуулдаг.
2. Хоёрдохи бүлэгэй союзгүй сложно мэдүүлэлнүүд соо ороһон простой мэдүүлэлнүүдэй нэгэниинь нүгөөдынгөө:
 - А) шалтагаа харуулдаг,
 - Б) элирүүлдэг,
 - В) тодорхойлдог,
 - Г) тайлбарилдаг.
3. Гурбадахи бүлэгэй союзгүй сложно мэдүүлэл соо ороһон простой мэдүүлэлнүүд хоорондоо:
 - А) сасуулгын,
 - Б) болзоогой,
 - В) хойшололгын харилсаатай байдаг.

III. Холилдоһон сложно мэдүүлэл.

1. Гурба бүридэлтэ (ниилэлдэһэн ба дахалдаһан; ниилэлдэһэн ба союзгүй; ниилэлдэһэн ба сэхэ хэлэлгэтэй; дахалдаһан ба союзгүй; дахалдаһан ба сэхэ хэлэлгэтэй; союзгүй ба сэхэ хэлэлгэтэй).

2. Дүрбэ-таба бүридэлтэ (ниилэлдэһэн, дахалдаһан ба союзгүй; ниилэлдэһэн, дахалдаһан ба сэхэ хэлэлгэтэй; ниилэлдэһэн, союзгүй ба сэхэ хэлэлгэтэй; дахалдаһан, союзгүй ба сэхэ хэлэлгэтэй).
3. Олон бүридэлтэ (олон янзын мэдүүлэлнүүд дабтажа байжа ороно).

ЖЭШЭЭНЬ:

Зол боложо хүндэ баригдаа хадаа зугынүүд гэртэй боложо, жарган һуудаг, үгы болбол шубуудта эдюулжэ гү, али хүйтэн намараар ябаад үхэжэ хосордог.

- Ниилэлдэһэн сложно мэдүүлэл, хоёр простой мэдүүлэлһээ бүридэһэн, үгы болбол гэжэ союзай хүсөөр холболдоно, илгәһан удхатай; 1-дэхи хубинь – хоёр бүридэлтэ, хүсэд, 2-дохи хубинь – нэгэ бүридэлтэ, тодо бэшэ нюуртай.

Буряад арадай хуушанай үльгэрнүүд үни холо сагта найруулагдаһан байгаа, тиин тэдэнэр хэдэн олон зуун жэлдэ аман үгөөр дамжан ябаха зуураа нэмэгдэһэн заһагдаһан байха юм.

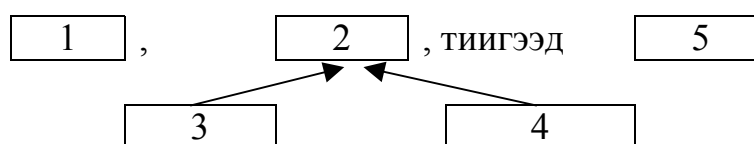
- Ниилэлдэһэн сложно мэдүүлэл, хоёр простой мэдүүлэлһээ бүридэнэ, тиин гэжэ союзай хүсөөр холболдоно; һубариһан удхатай; 1-дэхи хубинь – 2 бүридэлтэ, хүсэд, 2-дохи хубинь – 2 бүридэлтэ, хүсэд.

Гурбадахи ба дүрбэдэхи классай һурагшадта энэ ушарые ойлгуулхада бэрхэтэй бэшэ, юун бэ гэхэдэ тэдэнэр ударени ба залгалта гэдэгые мэдэхэ байһан тула абтаһан үгэдэ буряад хэлэнэй олоной тоогой суфффикс ба залгалтануудые залгахада удаан аялган ородог гэжэ хэлэхэдэ ойлгохо шадалтай болоһон байха.

- Дахалдаһан сложно мэдүүлэл, шалтагаанай ушарлагша нүхэсэл мэдүүлэлтэй, хоёр простой мэдүүлэлһээ юун бэ гэхэдэ гэжэ союзай хүсөөр бүридэһэн, 2 хубинь шухала мэдүүлэлэй шалтагаа харуулна; 2 бүридэлтэ, хүсэд мэдүүлэлнүүд.

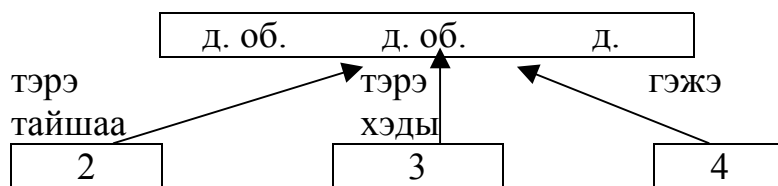
Харин тэдэмнэй тиигэжэ байна даа, өөһэдөө тиихэмнэй гэжэ хэлэжэ байхадань, шадахүйт гэжэ урма зоригыень хухалжа болохогүй байгаа даа, тиигээд тэдэндэ туһалха, зааха ёһотой байнабди.

- Холилдоһон сложно мэдүүлэл, союзтай ба союзгүй ниилэлдэһэн холбоотой гурбан мэдүүлэлһээ, хоёрдохи мэдүүлэлынь өөрөө хоёр нүхэсэл мэдүүлэлтэй дахалдаһан сложно мэдүүлэлһээ бүридэнэ:

Энэ байгша түмэр замай һая хэгдэжэ байхада һэлмэ жадын үзүүр хайша шэглэнэб, тэрэ зүгтэ шэглэжэ, шүдэр гэнжын хэмжээ хэды шэнээн утаб, тэрэ хэмжээгээр алхалжа, эндэ хүрэтэр долоон мянган модо газарта нэгэ модон бүхэнэй мянга табан зуун алхам гэжэ бодобол, тэды алхалжа ерэлэйб.

- Дахалдаһан сложно мэдүүлэл, хэдэн нүхэсэл мэдүүлэлтэй: зэргэлһэн дахалдаһан мэдүүлэлнүүд шухала мэдүүлэлэйнгээ деепричастна обородуудта ба болзоогой деепричастнаа хамааданад:

Үдэшин бүрэг барагаар Наймангууд тосхондо ерэхэдээ, ямар нэгэн хото городто орожо ерэбэб, төөрөз намараа бэшэ бээб гэжэ зосоом ороо бэлэй: тойроод Ильичэй галнууд яларна, радио ханхинана, элдэб янзын машина, мотоциклнууд хүнхинэлдэнэ, намайе ехээр тээлмэрдүүлээ юм.

- Холилдоһон сложно мэдүүлэл, дахалдаһан холбоотой ба союзгүй ниилэлдэһэн холбоотой 4 мэдүүлэлһээ, түрүүшын мэдүүлэлынь хоёр аргын нүхэсэл мэдүүлэлтэй дахалдаһан сложно мэдүүлэлһээ бүридэнэ:

